

TEORIJA TEKSTA

Rezultat gorovne delatnosti lingvistika naziva jezički iskaz, resp. izražavanje (u češkom *promluva*, nem. *Ausserung*, fr. *le discours*, engl. *the utterance*). To je zatvoren sled elementarnih jezičkih jedinica (rečenica i u njima gramatičkih oblika, reči, morfema i fonema). Ako je to tako, onda izražavanje mora da ima lingvističke osobine i mora, takođe, da bude lingvistička jedinica. Stvarnost tome protivreči.

Imamo, za primer, rečenicu: *Kata je bez reči ustala, ištrčala iz sobe*. (Bednár)

Znamo da je ova rečenica usadena u određen gotov kontekst. Samo iz same rečenice ovaj kontekst ne može da bude tačno određen. Moguće je to uraditi samo veoma približno. U prethodnom kontekstu sigurno se dešavaju stvari koje su na neki način povezane sa likom Kate i sa licima iz njenog životnog kruga. Možemo na kraju da kažemo da se odigralo nešto dosta bitno, što je primoralo Katu na ovakvu markantnu reakciju. O kontekstu koji sledi isto tako se može reći da će se budući događaji ticiati Kate i komparsa likova oko nje, pa i to da će se, možda, vezati i neposredno za Katinu burnu reakciju. To su odnosnosti koje nazivamo komunikativnom perspektivom rečenice (prema Firbasu, funkcionalnom perspektivom rečenice). Tačno se mogu ove odnosnosti ustanoviti samo onda ako je kontekst gotov i poznat. Iz same rečenice to ne možemo odrediti. Tačnije, to neće moći primalac jezičkog iskaza. Davalac jezičkog iskaza bi gotov kontekst — ako ga se još seća — znao da specifira približno dosta tačno na svakom njegovom mestu. Ako se radi o nedovršenom kontekstu — nedovršenost se odnosi na načinjanje, znači "posttekst" — davalac mora da ga zna makar približno specificirati (ko bi drugi znao ako ne on!), pa to i radi postupno pri završavanju teksta. Pri tome operiše se faktorom koji je izvan konteksta. Ovaj faktor je tzv. *iskustveni kompleks*², koji će se realizovati u tekstu.

Iskustveni kompleks je skup iskustava, predstava, misli, osećanja, interesa i podstrekova koji predstavljaju u svesti čoveka određenu celinu i koji su osnova za komunikaciju, tj. za stvaranje jezičkog iskaza. Iskustveni kompleks je osnova izbora za konkretni tekst, on determiniše obim u kojem se može određeni tekst realizovati. To su realizatorske mogućnosti teksta. Konkretni tekst je izbor iz ovih mogućnosti.

Ovaj tzv. komunikacijski izbor, u zavisnosti od raznih komunikacijskih okolnosti, koje čine *komunikacijski stav*, tačno određuje koje činjenice iz iskustvenog kompleksa dolaze u obzir, koje ne, u kakvom redu će da slijede i kakav će dobiti oblik.

Ovde se radi o procesu koji bismo mogli nazvati *tematizacijom* iskustvenog kompleksa. Prilikom tematizacije odabrani deo iskustvenog kompleksa menja se u *temu*, tj. na konkretni sled tematskih jedinica, *motiva*³). Tematizacija, znači, sadrži u sebi selekciju motiva, njihov prikaz (pod ruku sa jezičkim izrazom) i njihov *linearni niz*.

Iz iskustvenog kompleksa proističe i ono što zovemo *jedinstvo teme, monotematicnost*. Motivi su stvorili jedinstvenu temu zbog toga što su crpljeni iz jednog iskustvenog kompleksa. Tamo gde se u tekstu ne stavlja akcenat na funkciju slikovitosti komunikata i gde je cilj, na primer, održavanje prostog kontakta sa primaočem iskaza — recimo, u zabavnom ili konvencionalnom dijalogu — motivi se tematiziraju na osnovu slobodne asocijacije različitih iskustvenih kompleksa. U ovom slučaju govorimo o *politematičnosti*.

Jezički iskaz, prema tome, nije samo sled elementarnih jezičkih jedinica (rečenica, reči itd.). On je i sled motiva. Izražavanje je i tematska jedinica. Razvijanje teme u njoj determinisano je vantekstualnim faktorima, iskustvenim kompleksom, koji pokazuju tendenciju da postane objekt komunikacije, i komunikacijskim stavom koji vodi ka tematizaciji iskustvenog kompleksa. Znači, potrebna je posebna teorija koja bi izučavala jezički iskaz kao jedinicu svoje vrste. To je *teorija teksta*⁴.

Termin *tekst* u odnosu na termin *jezički iskaz*, resp. *izražavanje*, ima svoje prednosti. Sosirovska dihotomija *langue — parole* odnosi se na tri stvari: 1) suprotnost jezik (sistemi) — njegova realizacija (delatnost i proizvod ove delatnosti); 2) jezik (sistemi) — njegova realizacija (proizvod gorovne delatnosti, tj. jezički iskaz); 3) jezik (opšte u gorovnoj delatnosti) — individualna realizacija (pojedinačno u gorovnoj delatnosti). Kod termina *izražavanje* ne zna se kada je koja od ovih relacija u pitanju.

Tekst⁵ shvatamo kao rezultat gorovne delatnosti koji u sebi sadrži kako opštete, tako i pojedinačne elemente. Dok je *sosirovski jezik* (*langue*) jednostrana lingvistička apstrakcija koja se odnosi na rečenicu i niže jezičke jedinice, teorija teksta je kompleksna apstrakcija, koja prvenstveno istražuje tematski plan, ali sadrži u sebi i jezički plan, koji, doduše, ne podleže posebnom istraživanju, samo se na njega poziva, uvek toliko, koliko je potrebno za objašnjenje karaktera teksta. Teorija jezika i teorija teksta su komplementarne teorije, prava je užom, druga širom teorijom komunikata.

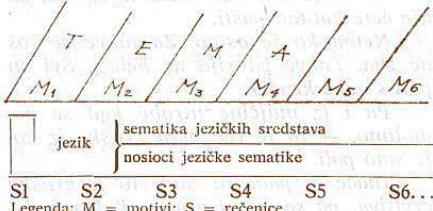
Tematski i jezički plan nisu u tekstu u odnosu prostog niza. Oba plana se neposredno dotiču u oblasti rečenice. Rečenica je izražavanje motiva, elementarne jedinice teme. Tekst je linearna aglomeracija motiva i njihovih jezičkih pandana, rečenica. Rečenica, znači, isto nije samo čisto jezička jedinica. Na primer, u rečenici koju smo naveli na početku ovog poglavljaja sa čisto jezičkim odnosnostima ne bi se nikako moglo objasniti zašto je podmet ove rečenice imenica *Kata*, a ne imenica *Elena, sestra dečak, drvo, biljka, more...* Tako stoji stvar i sa ostalim rečima. Sa lingvističkog stanovaštva irelevantno je koja će imenica biti podmet i koji glagol prirok. Lingvistiku zanima samo to da se uvažavaju određena opšta pravila. Pitanje izbora leksičkih sredstava u rečenici je pitanje odabranog iskustvenog kompleksa i određenog komunikacijskog stava. Posle odbira određenog motiva jezik će tu da učestvuje sa potrebnim leksičkim i gramatičkim sredstvima.

Ovom prilikom moramo se dodataći odnosa između jezičke semantike i tematskog plana. Ne možemo se složiti sa stavom da se ove dve problematike izjednačavaju ili da se termin semantika upotrebljava za sve moguće (semantika književnog dela, semantika stiha, semantika kompozicije, semantički gest i slično). Tema se konstituiše na semantici leksičkih sredstava (i njihovoj gramatičkoj organizaciji), resp. realizira se u ovoj semantici. Ali to ne znači da se radi o jednoj te istoj stvari. Semantika leksičkih sredstava definisana je u odnosu pre-

ma njenim leksičkim nosiocima (rečima) i na začelju njihove distribucije. To je pojava jezičke prirode. Tema je viši plan, regulisan takvim faktorima kao što su iskustveni kompleksi i komunikacijski stav. I u linearном razvoju postoji razlika između jezičke semantike i teme. Dok je jezička semantika neprekidan lanac sema koje se pojavljuju i nestaju, koje su u rečenici povezane gramatičkim odnosima (a između rečenica tzv. kontekstualnim odnosima), tema prilikom linearog razvijanja ne nestaje, već »narasta«. Pri tome se u isti mali osobit način strukturiira. Motivi u epskoj prozi napr. stvaraju parcijalne strukture kao što su *lik, sredina, radnja, dogadjaj, zaplet, situacija, konflikt, pripovedač* i slično.

Ovi motivi »traju«, »sačuvani su u »sesčanju teksta« i pri tome se strukturalno obrađuju, tj. ulaze u uzajamne odnosnosti na osnovu kojih nastaje »slika« ili njen deo. *Aglomeraciju* i strukturalizaciju teme ne treba objašnjavati antropomorfematski, kao čin čitaoca. Tema kao da »sama« uvažava predašnje odnosnosti i utiče na svoj dalji razvoj.

Odnos jezičkog i tematskog plana u tekstu grafički možemo prikazati ovako:

Izražavanje teme u jeziku možemo nazvati jezičkom realizacijom teme. Bez ove realizacije nema teme, postoje samo odgovarajući iskustveni kompleksi iz kojeg tema nastaje. Doduše, u svesti autora može da postoji tema već pre realizacije u nekom provizornom obliku. Tematizacija iskustvenog kompleksa i jezička realizacija teme predstavljaju jedan isti proces, samo posmatran sa različitim tački gledišta.

Da sada disponiramo ovim pojmovima teorija teksta:

teorija komunikata, teorija jezika, teorija teksta komunikat, tekst, jezik, iskustveni kompleks, jedinstvo teme, izbor motiva iz iskustvenog kompleksa, ostvarivanje motiva, linearni niz motiva, jezička realizacija teme, rečenica, semantika jezičkih sredstava, aglomeracija motiva, strukturalna svršanstvo motiva, strukturalizacija teme, parcijalne tematske strukture, lik sredina, radnja, dogadjaj, zaplet, konflikt, pripovedač...

Pojmove kao *lik, sredina, radnja* itd. nismo, doduše, direktno definisali, ali time što smo odredili njihovo mesto u sistemu pojmoveva, oni postaju punopravni sastavni deo teorije teksta.

Odnosi između jezika i teme na višem nivou od rečeničnog pojavljuju se u raščlanjivanju na paragrafe i u raščlanjivanju na više tekstuale celine. To se zove horizontalno raščlanjivanje teksta (L. Doležel). Sadejstvo ova plana možemo posmatrati i dublje. Parcijalne tematske strukture, kao što su *lik, sredina, radnja, siže, konflikt, pripovedač, lirska subjekat, autorski subjekat...* stvaraju se uodnošavanjem motiva, ali im odgovaraju i drugi tragovi u jeziku, napr. u takvim pojavama kao što su govor likova i njegove razne vrste, koloritet izraza, dinamičnost izraza, subjektivizacija autorskog govora i slično. Ipak, to su specifični znaci koji se tiču samo umetničkog teksta.

Potrebno je još objasniti pitanje takvih značajnih pojmoveva teorije teksta, kao što su *kompozicija, kompozicioni postupak i stilska vrsta*.

O kompoziciji se govori po pravilu u vezi sa epikom i dramom. Obično se pod njom podrazumeva specifična organizacija radnje, koja je izgrađena na konfliktu i njegovom rešenju, tj. siže, ili se misli na detaljniju realizaciju siže. Po svemu, kompo-

zicija je veoma širok pojam. Cini se da se radi o kompleksu različitih postupaka. Trebalo bi da u nju, pored ostalog, spada izbor motiva iz skulptivnog kompleksa i linearne niz motiva, možda i linearne nizje parcijskih tematskih struktura. Po svede mesti u razvijanju teme to nisu sasvim srođene pojave, tako da i pitanje njihovog ujedinjenja pod zaglavljem kompozicije može da bude sporno. Stvar treba podrobnijsi ispitati. Njeno rešenje za ciljeve ovog rada nije neophodno. Istina, bilo bi korisno da se pojam kompozicije, ako bude upotrebljavaju, proširi na sve vrste teksta i u uopšte.

Tzv. kompozicioni postupak (zove se i stilski postupak) usko je povezan sa krisztalizacijom parcijskih tematskih struktura. Deskripcijom nastaje »slika« lika ili sredine. Priovedanjem stvaramo radnju. Komentar daje apstraktnu sliku predmeta. Rasprava je postupak iz oblasti nadgradnje koji može da se uklopi u bilo koji od osnovnih postupaka. Njome se realizira jedan od pragmatičkih aspekata komunikacije, vrednovanje. Ovakav pragmatički, resp. operativni aspekt komunikacije je i oglas i poziv. Stvar postaje, znači, takođe, složenija no što se po tradiciji pod njom podrazumeva. Zato zasluzuju detaljniju pažnju. Određeno svetlo u ovo pitanje može se uneti sa tačke gledišta izražajne konцепцијe stila. Zato ćemo se ovom pitanju vratiti na odgovarajućem mestu.

Na nekim mestima uvodne rasprave određene probleme označili smo kao stilističke. To ne znači da im nije mesto i u teoriji teksta. Stil je po svom karakteru pojava koja je bitno povezana sa tekstom. Ali potrebno je da se odele stilističke pojave od opšte problematike teksta. U prošlosti se ovo dvoje često mešalo, a to nije doprinelo ni teoriji teksta, ni teoriji stila. Zbog toga što želimo da pre svega, u osnovnim pitanjima teorije teksta imamo jasniju situaciju, za sada nećemo doticati stilističke probleme.

Ovo što smo nagovestili kao sastojke teksta ne može biti njegova celovita teorija. Trudili smo se da na osnovu dosadašnjih iskustava i saznanja istaknemo nekoliko pojmove koji bi nam dozvolili da pristupimo lingvističkoj formulaciji problema teksta kakvu omogućava generativna metoda.

Napomena:

1) J. Firbas, *The Communicative Function of the English Verb*, Sborník prací FFBU VIII 1959, A 7, Brno, 74 n.

2) Boje bi bilo govoriti o iskustveno-misaonom kompleksu, jer komuniciramo ne samo iskustvene činjenice, već i misao produkte koji se grade na činjenicama. Na to se nadovezuje još i mogućnost da se iskustvo proširuje i maštom, pa i mogućnost njegove potpune nadoknade proizvodima fantazije. No svaka misao podrazumeva neposredno ili posredno određeno iskustvo (i obratno, svako iskustvo ima uvek određene misao oblik), dalje, i plodovi mašte imaju, najmanje, karakter iskustvenih činjenica (mada se ovdje radi o „nerealnom“ iskustvu). Termin *iskustveni kompleks*, znači, samo iz razloga jednostavnosti možemo smatrati odgovarajućim.

3) Termin *tema* je višečaćenski. Onde mu dajemo radni smisao „sadržaj izražavanja iskazan jezičkim sredstvima“. O pojmu motiva kao elementarno tematske jedinice pogledaj Jan Mukářovský, *Máčík Máj, Estetická studie* Kapitoly z české poetiky III, Praha 1948, 151.

4) Potrebu za teorijom teksta naglašavao je ranije Vladimír Skalička (*The Need for a Linguistics of la parole*, Recueil linguistique de Bratislava I, Bratislava 1948, 21 n.). Uporedi i Lubomír Doležel, *O stylu moderní české prózy* (CSAV, Praha 1960, 9 n.).

5) Značenje pojma *tekst* u našem slučaju, nasuprot ubičajenog uzusa ove reči, proširujemo. Tekst je svaki jezički iskaz, izražavanje, ne ograničavamo ga, znači, samo na pisani iskaz.

6) Između semantičke i tematskog plana suštinsku razliku vidi i Lubomír Doležel, *Perspektivy strukturální analýzy literárného díla* (zb. *Struktura a smysl literárního díla*, 74 n.).

7) O aglomeraciji resp. akumulaciji motiva pogledaj Mukářovský, *Kapitoly z české poetiky I*, 113 n., kao i Skalička, c. d., 33 n.

(Poglavlje iz knjige *Text a styl*)
Preveo sa slovačkog
MIHAJLO HARPAŇ

milutin Ž. pavlov

ATAR

Atar prska bulkom runen krvi
galop vranca zemlju žari vlatom
prska zrno sunčokretom dete kikindskog
bačvara
bulkom ovca jagnje doji kletog Odiseja
jagnje
rumen oblak dermu na obrvi
ja sam davno zavađen sa satom
vi zidovi srcem od kolača
krv nas zove da pijemo vino
bulkom ovca jagnje doji kletog Odiseja
jagnje

U ječmu grana kesten lista
a na listu rukopis bez bola
ječmu vlat izbije iz usta Suncu nedra
žeže
grana zvoni poslednju ergelu odbegle
konjice

Igram oko noža dok pletu žice
oko pogace pijanih kumova svadba
noža dva noža između jedne bražde sekru
nebo
u rakljama gole trešnje gavran gre
grakče noć
pletu se ruke snopovima strasti da nikne
lice
žice nad poljem gnezde mrežu gorka li
ženidba
u rakljama gole trešnje gavran gre
grakče noć

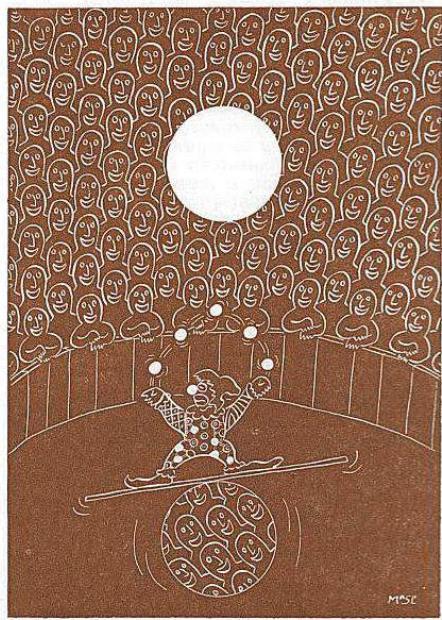
Kome atarom groblje gori
atarom rov zmija bespuće
groblje momačko s gelerom na čelu
krsta
gori salaš pradede kravara urlikom
besnog bika
iza groblja su otvoreni prozori
i suho vrbovo pruće
gori salaš pradede kravara urlikom
besnog bika

Skini curo s glave krčag gline
curo da s vode napijem iz bezdan bunara
s dve ptice vazduh da prevarim
ravniciarske grnčarije
da me gugutka prahom jablana pustum
atarom guguče
gde zakujem ekser teku razvaline
nad sandukom životnog darmara
da me gugutka prahom jablana pustum
atarom guguče

Nemojte pucati u ševu koja se predaje
raspolučenoj narandži smešne svetlosti
pucati mogu samo ubice i bitange
jogunastih trava
u levom plućnom krilu cvetaju trešnje
crvenog oka
ševu čutim dok me pesma izdaje
žena veselo rađa delić žalosti
u levom plućnom krilu cvetaju trešnje
crvenog oka

milan todorov

S PREDU MIŠLJAJEM

karikatura nikole maslovar

ako hoćeš da živiš u snovima, moraš
zažmurti.

onom koji nosi parolu ne vidi se lice.

ideali izneveravaju idealiste!

pesme će svi pisati, zar nikome neće biti
do pevanja?

na političkoj pozornici mnogo je glumaca.

najdalje se čuje busanje u prazna prsa.

bista se može i u blatu izvajati.

nije im dosta što hodam po žici, traže da
igram!